

УДК 159.943

О. Л. Музика

ЦІННІСНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Музика О. Л. Ціннісна детермінація становлення та розвитку обдарованої особистості. Генеза обдарованої особистості включає в себе два послідовних процеси: становлення і розвиток, що відрізняються за характером детермінації. Ціннісні детермінаційні впливи на обдаровану особистість можуть бути реконструйовані з допомогою синергетичної, реципрокної, холархічної моделей детермінації. Ціннісна детермінація розглядається як рух від ситуаційно-ціннісної регуляції на початкових етапах становлення до особистісно-ціннісної регуляції на завершальних етапах становлення і дальшого розвитку обдарованої особистості.

Ключові слова: обдарована особистість, становлення, розвиток, цінності, особистісні цінності, ціннісна детермінація.

Музыка А. Л. Ценностная детерминация становления и развития одаренной личности. Генезис одаренной личности включает в себя два последовательных процесса: становление и развитие, отличающиеся по характеру детерминации. Ценностные детерминационные влияния на одаренную личность могут быть реконструированы с помощью синергетической, реципрокной, холархической моделей детерминации. Ценностная детерминация рассматривается как движение от ситуационно-ценностной регуляции на начальных этапах становления к личностно-ценностной регуляции на завершающих этапах становления и дальнейшего развития одаренной личности.

Ключевые слова: одаренная личность, становление, развитие, ценности, личностные ценности, ценностная детерминация.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими практичними завданнями. Закономірно, що після більш ніж столітніх досліджень обдарованості, які велися здебільшого у напрямку вивчення окремих її складових, видів і форм прояву, сучасна психологія намагається цілісно осягнути отриманий масив розрізнених знань і шукає теоретичні можливості для цього. Цілком природно, що носій обдарованості – особистість – привертає увагу дослідників в контексті системного осмислення накопичених даних.

Як тільки обдарована особистість з її екстраординарними досягненнями, з її творчою спрямованістю, з її системою цінностей постає як об'єкт психологічного дослідження, проблема вроджених детермінант обдарованості відходить на задній план.

Стає зрозумілим, якщо для становлення обдарованої особистості і є обов'язковими якісь особливі, вищі, як у інших людей, вроджені задатки, то вони мають пройти тривалий і складний шлях розвитку у взаємозв'язках і взаємовпливах з усіма іншими компонентами структури особистості. Отже, не задатки – біопсихічне природжене утворення, а екстраординарні здібності – особистісне утворення, що розвивається впродовж життя, є причиною видатних досягнень. Вивчення особистості в розвитку має дати відповідь на питання коли і за яких умов (зовнішніх і внутрішніх) відбувається якісний стрибок у розвитку здібностей, мотивації, креативності, інтелекту, особистісної спрямованості та інших властивостей, характерних для обдарованої особистості.

7

Особистісний підхід до обдарованості знімає одні питання, але ставить низку інших. По-перше, важливо вивчати обдаровану особистість у розвитку, виокремлюючи ті особливі моменти, які, власне, відрізняють розвиток обдарованої особистості від розвитку особистості взагалі. По-друге, йдеться про одиниці дослідження, які спроможні репрезентувати обдаровану особистість як цілісність, доступну для психологічного вивчення. По-третє, необхідно встановити як саме, якими способами і з допомогою яких механізмів цілісна особистість взаємодіє з чинниками, що впливають на її становлення і розвиток як обдарованої особистості. Г.С. Костюк писав: «Психічний розвиток людського індивіда – обумовлений процес. Визнання його обумовленості або детермінованості (від лат. *determinare* – визначати), і правильне її розуміння – основа практичного керування ним. Правильно ж розуміти її можна, розглядаючи цей процес в єдності з історією людського життя» [4, с. 76].

Особистісний підхід до обдарованості має орієнтуватися на виявлення закономірностей у динамічній взаємодії здібностей та особистісних підструктур в онтогенезі. Вибір цінностей як одиниці дослідження обумовлений їх подвійною «суб'єкт-об'єктною» природою, що дає змогу простежити закономірні трансформації каузальних схем особистісного розвитку на континуумі «детермінація – самодетермінація».

Останні дослідження і публікації, виділення невирішених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. У вітчизняній науковій традиції поняття «детермінація» зв'язане з принципом детермінізму, який за останнє століття зазнав значних трансформацій. Причини цього криються у логіці розвитку науки загалом, і психології зокрема, у першу чергу тієї її частини, що вивчає особистість – персонології.

Зазначаючи, що детермінізм є одним із головних принципів наукового пізнання, яке ґрунтується на закономірній взаємодії факторів, що піддаються емпіричному контролю, А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський писали про те, що залежно від домінуючої методологічної доктрини причинне обумовлення психічних проявів інтерпретувалося з досить суттєвими відмінностями. «Детермінізм постає передусім у формі причинності (каузальності) як сукупність обставин, які передують у часі певній події і викликають її» [11, с. 291]. Ці автори виокремлюють ряд форм детермінізму: «системний детермінізм (залежність окремих компонентів системи від властивостей цілого), детермінізм типу зворотного зв'язку (наслідок діє на причину, що його викликала), детермінізм статистичний (при подібних причинах виникають різні – в певних межах – ефекти, що підпадають під статистичну закономірність), цільовий детермінізм (ціль, що передусь результату, визначає процес його досягнення)» [11, с. 291].

О.М. Ткаченко аналізує ще й такі види детермінізму: домеханістичний, механістичний, загальнобіологічний, біопсихічний, соціопсихічний, виокремлюючи два останні як такі, що є рівнями детермінації поведінки [18, с. 39-40].

Принцип детермінізму, що активно розвивався у природничо-науковій парадигмі, зазнав певних видозмін, коли об'єктом наукових досліджень стала сама людина з її здатністю до антиципації та постановки віддалених цілей. Йдеться про психічний детермінізм, який пояснює вплив внутрішнього психічного життя індивіда на зовнішні прояви його активності, на процеси саморегуляції поведінки.

Перераховані вище види детермінізму відносяться переважно до класичного етапу розвитку психології, який характеризувався певною абсолютизацією можливостей наукового пізнання, що виражалася в орієнтації дослідників на спільну, єдину (єдино

8

правильну) методологію, і домінуванням каузального детермінізму, який тяжів до лінійності і механістичності у поясненні причинно-наслідкових зв'язків. Зміни у парадигмальних засадах психологічної науки, що привели до виникнення неklasичної і постнеklasичної психології, позначилися новими підходами до розуміння психічного детермінізму. З.С. Карпенко пов'язує неklasичну психологію з домінуванням взаємного імовірнісного детермінізму, постнеklasичну – з переважанням пояснювальних схем, заснованих на *неодетермінізмі*, який розглядається як *нелінійний, системний, синергетичний, круговий, мережевий*. Крім того, виокремлюється інтегративна постпостнеklasична парадигмальність і відповідний їй вид детермінізму: *холархічний (акаузальний, телеологічний, синхронічний)* [3].

Детермінізм є загальним принципом, що застосовується як до природних, зовнішніх по відношенню до людини явищ, так і до пояснення причинної обумовленості психічних процесів. Детермінація ж розглядається як процес спричинення, у якому відбувається взаємодія між детермінантами (джерелами і причинами впливу) і психічними явищами, які в результаті цієї взаємодії змінюються певним чином.

Детермінація розвитку особистості – надзвичайно складний поліфакторний процес. Можна погодитися з М.-Л.А. Чепю, який пише: «Одна з версій системного бачення детермінації психіки передбачає, що можливість виникнення та існування психічних явищ обумовлена різними обставинами (детермінантами), які можуть виконувати функції причини, наслідку, зовнішніх та внутрішніх факторів, умов, передумов та опосередкованих ланок; перераховані типи детермінантів взаємопов'язані, утворюють систему; співвідношення детермінант рухливе – одна й та сама детермінанта може бути передумовою, причиною, чинником чи опосередковуючою ланкою; рухлива зміна детермінуючих чинників має закономірний характер і є необхідною умовою психічного розвитку» [13, с. 21].

Якщо ж аналіз виходить на рівень системної організації психічного, тобто на рівень особистості, то система особистості сама стає чинником детермінації і йдеться вже про самодетермінацію. При цьому гостро постає питання про співвідношення внутрішніх (індивідних та особистісних) і зовнішніх (широких соціальних чи ситуаційних) чинників у детермінації поведінки людини. Відповіді на це питання шукалися у різних площинах. Виокремлено «субстрат самодетермінації», ту особистісну інстанцію, яка відповідає за «приймання і реалізацію» самодетермінованих рішень – суб'єктність (К.О. Абульханова,

Б.Г. Ананьєв, А.В. Брушлінський, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко); поставлено проблему співвідношення між детермінованістю особистості та її свободою (Г.О. Балл, Д.О. Леонтєв). Для пояснення конкретних механізмів самодетермінації особистості було застосовано поняття психічної регуляції (О.О. Конопкін, С.Д. Максименко, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн). Самодетермінованість особистості з позицій постнекласичного детермінізму розглянуто в контексті долання особистістю життєвих криз і вирішення життєвих завдань (Т.М. Титаренко). Важливими є погляди на потреби як на внутрішні джерела активності людини (А. Маслоу, К. Обуховський). Як механізм самодетермінації розвитку обдарованої особистості можна розглядати внутрішню мотивацію (Е. Десі, Р. Райян, В.І. Чирков, В.О. Климчук).

Незважаючи на численні спроби методологічних рефлексій детермінант особистісного розвитку, поза увагою дослідників залишаються чинники, що обумовлюють розвиток окремих типів особистості, зокрема обдарованої особистості. З позицій

9

сучасних уявлень про детермінацію психічного невизначено одиниці дослідження цілісної особистості, недостатньо вивчено співвідношення понять, які були б релевантними для пошуку зовнішніх і внутрішніх причин становлення і розвитку обдарованої особистості.

Формулювання цілей і постановка завдань статті. На основі вивчення наукових джерел встановити співвідношення понять «становлення» і «розвиток» в контексті їх застосування до обдарованої особистості; розглянути основні види детермінізму і встановити співвідношення понять «детермінізм», «детермінація» і «самодетермінація»; визначити зміст поняття «ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості» і відповідних йому детермінаційних та регуляційних дескрипторів; намітити підходи до проведення емпіричних досліджень ціннісної детермінації становлення обдарованої особистості.

Виклад методик і результатів досліджень. Аналіз психологічної літератури показує, що застосування авторами понять «обдарованість» чи «обдарована особистість» є відображенням двох різних методологічних підходів (елементного та цілісного). Звідси диз'юнктивність у позиції дослідників щодо стратегій розвитку – у першому випадку вони спрямовані на сукупність окремих властивостей, показників, проявів, якими репрезентується обдарованість, а в другому – на цілісну обдаровану особистість.

На рівні теоретичного аналізу цілком допустимим є розгляд обдарованості як сукупності вроджених високих задатків, які уможливають досягнення високих результатів з меншими зусиллями, принаймні у тих випадках, коли йдеться про прості діяльності чи початкові стадії оволодіння ними. Гіпотетично допускається, що високі задатки чи окремі здібності, до яких зводиться обдарованість, обумовлюють високу та стійку результативність діяльності. Сумніви у правильності цієї гіпотези викликає занадто проста, нетипова для складних систем, механістична лінійна схема детермінації. Та й численні емпіричні перевірки не дали беззаперечних аргументів на її користь.

Якщо ж йдеться про обдаровану особистість, то на перший план виходить її розвиток, суть якого полягає у перетворенні в процесі діяльності задатків (індивідуальних біопсихічних властивостей) у здібності (особистісні властивості), які розвиваються до високого рівня і роблять можливими екстраординарні досягнення у взаємодії і

взаємопроникненні з іншими особистісними властивостями. Тут йдеться про складні синергетичні детермінаційні моделі, які не гарантують бажаного результату, але роблять його ймовірнішим.

В обох випадках, щоб забезпечити видатні досягнення, задатки мають розвиватися до рівня екстраординарних здібностей. Але в першому випадку це пропонується робити через тренаж окремих, розрізнених, ізольованих задатків, а в другому – через гармонізацію і розвиток всієї системи особистості. У першому випадку здійснюються впливи на окремі ієрархічно нижчі рівні системи в надії на її ймовірну трансформацію, а в іншому, – впливи мають здійснюватися на ієрархічно вищі рівні системи, зміни в яких закономірно викликать відповідні зміни на всіх субординарних рівнях системи. У першому випадку, коли йдеться про задатки, очевидно, найчастіше можна констатувати тенденцію, що високі задатки так і не стають екстраординарними здібностями і не розвиваються в обдарованість. У другому випадку, коли обдарована особистість сформувалася і самоствердилася, цей процес стає незворотнім. Виходячи з

10

цих міркувань, поняття «обдарована особистість» видається продуктивнішим як з огляду перспектив її дослідження, так і перспектив її розвитку.

Для вирішення завдань статті важливо встановити співвідношення між поняттями «розвиток» і «становлення». Часто їх вживають як синоніми, але останнім часом поширилася тенденція застосовувати до особистості термін «становлення», яке розглядається як перманентний процес, що не має завершення, оскільки особистість бачиться як відкрита система, що розвивається безперервно [6]. Якщо справедливість цього підходу до особистості не викликає сумнівів, то по відношенню до окремого типу особистості, зокрема обдарованої особистості, є вагомі аргументи для того, щоб розглядати становлення як певний етап у розвитку, що характеризується досягненням особистістю відповідності всім критеріям обдарованості і переходом в нову якість – обдаровану особистість. Вона продовжує розвиватися, кількісно змінюючи окремі свої характеристики, зв'язки між ними і навіть набуває нових, але при цьому не втрачає і не змінює своєї основної якості – не перестає бути обдарованою особистістю.

Специфіка становлення полягає в тому, що тут накопичується ресурсний потенціал для самодетермінації та формуються всі основні типологічні ознаки обдарованої особистості:

- 1) найвищий рівень розвитку здібностей і, відповідно, найвищі (абсолютні чи у порівнянні з віковими нормами) досягнення у певній галузі діяльності;
- 2) ціннісне ставлення людини до власних здібностей як до основи особистісної ідентичності;
- 3) спрямованість на саморозвиток;
- 4) творча спрямованість особистості;
- 5) внутрішня (суб'єктно-ціннісна) саморегуляція» [8].

Процес, у результаті якого обдарована особистість постає як довершена цілісність, як окремий психологічний тип, можна означити як **процес становлення обдарованої особистості**.

Як було показано вище, поняття детермінації у психології тісно пов'язане з розумінням детермінізму, яке, у свою чергу, визначається провідними типами

раціональності та відповідними методологічними настановленнями. Залишаючи в основі аналізу схему, запропоновану З.С. Карпенко [3], зупинимось на тих видозмінах детермінізму, які можна віднести до розвитку обдарованої особистості. У цьому зв'язку замінимо і деякі «збірні» назви для окремих періодів генези детермінізму.

Механістичний детермінізм (каузальний, лінійний) характерний для класичного етапу розвитку психології (XVII – поч. XX ст.) і характеризується лінійністю й однозначністю: «одна причина – один наслідок».

Опосередкований детермінізм (взаємний імовірнісний детермінізм, за З.С. Карпенко) був притаманний неklasичному етапові розвитку психології (перша половина XX ст.) Численні психологічні теорії того часу так чи інакше намагалися подолати постулат безпосередності, у відповідності з яким зовнішні чинники прямо впливають на психічні процеси. Ці уявлення розходилися з реальністю. Для прикладу, на дітей, що вчать в одному класі, здійснюються одні й ті ж самі педагогічні впливи, а здібності дітей розвиваються по-різному. Для подолання постулату безпосередності між зовнішніми впливами і психікою вводилися різні проміжні ланки, такі як культура (Л.С. Виготський), установка (Д.М. Узнадзе), свідомість (необіхевіористи), ситуація (Л. Росс, Р. Нісбет), особистісні диспозиції (Г. Олпорт), формуючи таким чином новий

11

постулат – постулат опосередкованості. На розвиток радянської психології вплинуло протиставлення зовнішніх (О.М. Леонтьєв) та внутрішніх (С.Л. Рубінштейн) детермінаційних джерел. Але з поглибленням розуміння механізмів детермінування це методологічне протистояння вже не виглядає антагоністичним, а як зазначає Г.В. Куценко-Лада, є цілком суголосним, оскільки текстуально виглядає так: «... зовнішні умови не прямо й безпосередньо визначають кінцевий результат, а заломлюючись через дію внутрішніх умов, власну природу даного тіла або явища... При цьому, строго кажучи, внутрішні умови виступають як причини (проблема саморозвитку, саморуху, рушійні сили розвитку, джерела розвитку перебувають у самому процесі розвитку як його внутрішні причини), а зовнішні причини виступають як умови, як обставини... Одним і тим же актом творчої самодіяльності, створюючи світ і себе, особистість створюється й визначається, лише включаючись в охоплююче її ціле» [15, с. 75].

Г.С. Костюк, підкреслюючи важливість для розвитку особистості взаємодії зовнішніх і внутрішніх умов та спеціально організованих впливів, детермінаційні впливи більшою мірою пов'язував із суспільними умовами і діяльністю, а дію внутрішніх психічних процесів позначав терміном «регуляція». Особистості відводилася провідна роль у координації зовнішніх і внутрішніх впливів. «Особистість постає у цьому взаємозв'язку зовнішнього і внутрішнього як цілісна сукупність внутрішніх умов, яка сформована під впливом середовища і обумовлює ефект кожного нового впливу на неї, зокрема й педагогічного. Цей ефект залежить не тільки від даної ситуації, а й визначається історією попереднього розвитку особистості» [4, с.60].

На думку В.П. Зінченка, проблема полягає у чималій кількості психічних функцій, якими опосередковуються зовнішні впливи, що фактично унеможлиблює їх експериментальне дослідження. На відміну від більшості сучасних дослідників, які для подолання обох постулатів пропонують поняття суб'єкта (діяльності, розвитку, життєдіяльності), В.П.Зінченко звертається до категорії «особистість» [2].

Як різновид опосередкованого детермінізму значний інтерес становить *реципрокний детермінізм*, обґрунтований у теорії соціального наuczіння. А. Бандура доволі оптимістично підходив до внутрішньої обумовленості розвитку особистості, вважаючи, що змінюючи власну поведінку, людина цим самим може змінювати ставлення оточення до себе у досить широкому діапазоні. «Завдяки взаємозалежності поведінки і зовнішніх умов, детермінізм не є фаталістичним поглядом на індивіда як на пішака у грі зовнішніх сил» [1, с.281].

На відміну від теоретичних побудов дослідників, які у взаємодії зовнішнього і внутрішнього віддавали перевагу одному поняттю, що репрезентувало той чи інший чинник, А. Бандура включив у свою теорію, і що головне, у дослідницькі процедури і зовнішнє (оточення), і внутрішнє (внутрішнім у його трактуванні є поведінка людини) та третій чинник – реципрокну (взаємну) детермінацію між ними. З позицій реципрокного детермінізму можна реконструювати механізми взаємних впливів обдарованої особистості і контактної групи. «Дослідження діадичних обмінів показують як поведінка однієї людини активізує особливі реакції із репертуару іншої людини, а ті в свою чергу спонукають до реципрокних протидій, які вже формують соціальне середовище в прогнозованому напрямку» [1, с.270].

А. Бандура стверджує, що люди можуть формувати зовнішні умови для найкращого виконання своїх життєвих завдань. «Кожна людина справляється з ними по-різному. Чим сильніша її інтуїція, багатший досвід і міцніша сила волі, – тобто чим більш

12

розвинуті її набуті навички (а у випадку обдарованої особистості – здібності – О.М.), тим успішніше вона просувається до наміченої мети. Завдяки можливостям реципрокного впливу люди все ж можуть у певній мірі бути творцями своїх доль» [1, с. 280-281].

Синергетичний детермінізм (неодетермінізм (нелінійний, системний, круговий, мережевий) за З.С. Карпенко) пов'язується з постнекласичним етапом у розвитку психології (кінець ХХ ст.). Серед ознак постнекласичної психології: «мережевий принцип організації наукового знання; міждисциплінарний дискурс, легалізація внутрішньо суб'єктивного досвіду; «відкрита раціональність і парадигмальна толерантність», герменевтичний стиль мислення» [3]. Основи постнекласичної методології проглядаються вже у намаганнях Г.Олпорта узгодити «мережі» методологічних підходів з позицій «системної еkleктики» [10].

Відкриття синергетичних процесів завершило процес відходу від розуміння детермінізму як жорсткої обумовленості. Не лише фізичні та хімічні, але й соціальні процеси, такі як освітнє середовище, стали моделюватися як полідетерміновані й такі, в яких відносно спокійні проміжки, що можуть пояснюються навіть з позицій лінійного детермінізму, перемежуються з тими, де система стає дисипативною (неврівноваженою), а флуктуації роблять напрям дальшого розвитку непередбачуваним аж до точки біфуркації, після яких система знову виходить на лінію прогнозованого розвитку [17].

Синергетичний детермінізм – поняття, яке очевидно найповніше охоплює всі парадигмальні й методологічні особливості постнекласичної психології. Мається на увазі не лише її толерантність до методологічного різноманіття, але й налаштованість

сприймання на різні типи детермінації психічних явищ на різних рівнях функціонування й розвитку психічних систем.

Синергетичний детермінізм є пояснювальним принципом, у якому цілком узгоджуються механістичний лінійний детермінізм – на рівні біопсихічних процесів, опосередкований детермінізм – на рівні соціальної регуляції і ймовірнісний детермінізм – на рівні свідомої саморегуляції особистісного розвитку. Відкриті дисипативні системи, що обмінюються інформацією та енергією з зовнішнім середовищем, можуть лінійно розвиватися аж до точок біфуркації, після чого розвиток напрямок дальшого розвитку стає непрогнозованим або ймовірнісно прогнозованим, є досить точними моделями таких різнорівневих психологічних феноменів й закономірностей як інсайт, нерівномірність психічного розвитку, кризи у розвитку особистості, процеси, пов'язані з творчістю, процеси розвитку обдарованої особистості.

Ключова роль тут відводиться певним «одинацям» свідомості (цінностям, стратегіям), які можуть розглядатися як атрактори. «Парадоксальність дії атрактора в тому, що він детермінує актуальний стан системи її майбутнім станом. Цього стану ще не досягнуто, його не існує, але він якимсь чином впливає з майбутнього на сьогодні» [13, с. 24]. Ще раз наголосимо на тому, що навіть коли б нам вдалося управляти процесом становлення обдарованої особистості з допомогою оптимально згрупованих атракторів (цінностей), то бажаний результат можна спрогнозувати лише з певною ймовірністю. «Шлях еволюції стає жорстко заданим тільки після влучення в лійку атрактора й проходження точки біфуркації. Але до цього моменту при наближенні до точки біфуркації й загостренні нестійкості роль флуктуацій багаторазово підсилюється. На сцену виходить фактор випадковості» [13, с. 25]. Отже, після проходження етапу

13

становлення розвиток обдарованої особистості виглядає більш еволюційним і прогнозованим.

Одним із перших синергетичні принципи до аналізу стратегіальної організації свідомості, моделювання процесу творчості і розвитку обдарованої особистості застосував В.О.Моляко. Стратегії творчості розглядаються як «своєрідні лоцмани свідомості, які дозволяють організувати своєрідний хаос і безлад мислення, знаходити шляхи і засоби такого впорядкування, яке дозволяє в кінцевому рахунку вирішити нову задачу, завершити творчий процес досягненням рівноваги, гармонізацією» [7, с. 86]. На прикладі проектно-конструкторської діяльності розкривається продуктивність синергетичного підходу, розглядаються «...дисипативний і атрактивний цикли процесу творчості, біфуркації в його нелінійній структурі, а також роль своєрідних еталонів, які цілком можна розглядати як фрактальні об'єкти, що дозволяють впорядковувати хаотичний, невпорядкований потік процесу творчості і виявляти конструктивну роль випадковостей» [7, с. 87].

Холархічний детермінізм (від холархія – ряд вкладених одна в одну цілісностей) стає провідним у постнекласичному періоді розвитку психології (початок ХХІ ст.) Особистість розглядається як вища форма органічної цілісності, але не протиставляється суспільству чи природі, а навпаки, розглядається як холон, що вкладений у холони вищого рівня.

Розглядаючи особливий вид самодетермінації – самотворення, Л.З.Сердюк зазначає: «... самотворення особистості, як система, асимілює потенціал метасистеми «особистість», в яку онтологічно включена. Оскільки особистість включена у ще більш загальну систему – ціннісне середовище, то, у свою чергу, асимілює також і її потенціал» [14, с. 11].

У своєму ґрунтовному аналізі З.С.Карпенко з посиланням на інших авторів виокремлює принципи сучасної персонології: «...принцип холізму, інтерпретаційний потенціал якого охоплює як лінійно детерміновані процеси у відносно стабільних, закритих системах, так і нелінійні, «творчі» процеси у відкритих невірноважених системах; підпорядкований йому принцип рекурентності, тобто смислового резонансу, сутнісної подібності явищ і подій, що відбуваються на різних рівнях реальності; принцип холархії – взаємне включення в єдине ціле різних рівнів і аспектів реальності; принцип синхронності колективного несвідомого з подіями життєвої біографії людини; принцип імплікаційної когерентності – узгодженості різнопорядкових психічних явищ [3, с. 421].

Важливим є прийняття постулату телеологічності, оскільки інтрасуб'єктні витоки детермінізму пов'язані з постановкою віддалених цілей, а не з реакцією на безпосередні ситуаційні стимули. Таким чином, дослідниця підводить до основної тези, що характеризує постпостмодерністську, тобто сучасну психологію, – врахування аксіологічних чинників (як у проектуванні майбутнього у вигляді цілей, так і в оцінці й корекції досягнутих результатів). «Найбільш бажаним і відрефлексованим її результатом вважається отримання **холархічних** моделей, тобто взаємно заповнених сфер (рівнів) духовного трансцендування особистості, що диктують провідні цінності і смисли людського існування» [3, с. 430].

У контексті особистісного розвитку з поняттям «детермінізм» пов'язані поняття «детермінація», «самодетермінація», «регуляція», «саморегуляція», «самотворення», «самоздійснення». Їхні значення перетинаються, але мають і відмінності.

14

Очевидно, що поняття «самотворення» і «самоздійснення» більшою мірою підходять до характеристики процесів, пов'язаних з внутрішньо детермінованими змінами особистості, що пройшла етап становлення і виробила, за висловом С.Д. Максименка, власну «лінію» розвитку [6].

Виокремлюючи серед ознак самоздійснення наявність у людини власного проекту (стратегії) життя, потреб у самовдосконаленні, у досягненні життєвих цілей, у визнанні особистісних досягнень, О.М. Кокун дає таке означення: «Особистісне самоздійснення можна визначити як свідомий саморозвиток людини, в процесі якого розкриваються її потенційні можливості у різних життєвих сферах, результатом чого є постійне досягнення особистісно та соціально значущих ефектів, формування власного «простору життя» [16, с. 12].

Зміст поняття «самотворення» розкривається через творчу природу людини і суб'єктні витоки її активності. Л.З. Сердюк пише: «Процес самотворення є цілісним самодетермінованим, складно організованим феноменом, що опосередковується комплексом параметрів особистості, зокрема цінністю саморозвитку, цілісністю сприйняття життєвого шляху, самоприйняттям, вірою в свої сили, готовністю до самозмін

тощо» [14, с. 11]. У структурі самотворення дослідниця виокремлює особистісну автономію, систему ціннісних орієнтацій та самоефективність.

Як уже зазначалося, детермінаційні впливи, що здійснюються на особистість, позначаються поняттями «детермінація» і «самодетермінація». Про детермінацію говорять тоді, коли на особистість здійснюються численні зовнішні впливи, що діють сукупно і майже не піддаються аналізу поодинці, а постають як інтегральний вплив чи інтегральний результат. Поняття «самодетермінація» застосовують для опису процесів, у яких особистість впливає на саму себе цілісно, без виокремлення певних агентів впливу. «Найзагальніше розуміння процесу самодетермінації може бути побачене в тому, що особистість іде шляхом створення (вибору, інтеріоризації, конфігурування, самостійного випрацювання) підстав, цілей, критеріїв та логіки руху до нею ж бажаного стану своєї «психологічної системи» [15, с. 101].

Психологічними методами дуже складно чи майже неможливо встановити внесок кожного чинника у загальну картину змін хоча б тому, що діють не окремі впливи, а один сукупний вплив. У тих випадках, коли детермінація здійснюється для приведення стану однієї системи до вимог іншої (за К.К. Платоновим) та існує зворотний зв'язок для оцінки й корекції результатів, йдеться про регуляцію. У психології це, як правило, саморегуляція – свідома активність суб'єкта, спрямована на корекцію людиною своїх психічних станів, поведінки чи особистісного саморозвитку. Характер психічної регуляції може уточнюватися в залежності від того, на якому рівні психічного здійснюється регуляція, або яка підсистема виконує роль регулятора: мотиваційна регуляція, емоційна регуляція, ціннісна регуляція тощо.

Серед усіх форм регуляції чи не найважливіше значення для розвитку особистості має соціальна, оскільки вона обумовлює розвиток особистісно-ціннісної регуляції, а провідним регулятором є соціальні цінності. Звісно, не можна заперечувати власної активності людини, її вибіркового ставлення до зовнішніх впливів, але принаймні на початкових етапах становлення особистості роль соціальних цінностей є значимою. Д.О. Леонтьєв пише: «Таким чином, особистісні цінності є генетично похідними від цінностей соціальних груп і спільнот різного масштабу. Селекція, присвоєння і асиміляція індивідом соціальних цінностей опосередковується його соціальною ідентичністю і

15

цінностями референтних для нього малих контактних груп, які можуть виступати як каталізатором, так і бар'єром для засвоєння цінностей великих соціальних груп, в тому числі загальнолюдських цінностей. Особистісні цінності є внутрішніми носіями соціальної регуляції, вкоріненими у структурі особистості» [5, с. 231].

Можна виокремити три найпоширеніших поняття, які репрезентують детермінаційну функцію цінностей: 1) у філософії та соціології цінності – це об'єктивно-суб'єктивне відношення, що відображає значимість, цінність для людини окремих предметів, явищ, ідей, уявлень та інших утворень як матеріальної, так і духовної природи; 2) ціннісні орієнтації – соціальні цінності, що поділяються особистістю і стають для неї цілями життя і основними засобами їх досягнення, є важливими регуляторами соціальної поведінки індивідів; 3) особистісні цінності – сформовані в процесі вирішення життєвих завдань і закріплені в ціннісному досвіді людини уявлення про соціальні умови та індивідуальні способи задоволення базових особистісних потреб. Особистісна цінність

як певний когнітивний конструкт є не лише структурною, але й дослідницькою одиницею ціннісної свідомості, яка може бути відтворена психологічними засобами.

Результати проведеного аналізу відображено у моделі ціннісної детермінації становлення та розвитку обдарованої особистості (Рис.1.)

Рис.1. Модель ціннісної детермінації становлення та розвитку обдарованої особистості

Ціннісна детермінація становлення і розвитку обдарованої особистості – це двоступеневий, оснований на специфічних для обдарованої особистості детермінаційних схемах процес, у ході якого здійснюється особистісно-ціннісна регуляція особистісного саморозвитку.

16

Ситуаційно-ціннісна регуляція особистісного розвитку, що пов'язана із орієнтацією на вимоги ситуації, соціальні норми та очікування, є важливою ланкою на етапі становлення обдарованої особистості. Ціннісні параметри соціальної ситуації розвитку дають особистості еталони для наслідування, мотивувальні емоційно забарвлені враження, стандарти виконання діяльності. Для дитини важливо мати в оточенні людей, яких шанують за високі досягнення, ровесників, які цілеспрямовано розвивають власні здібності, і відчувати очікування і підтримку дорослих щодо власного розвитку.

На етапі становлення обдарованої особистості ситуаційно-ціннісна регуляція поступово втрачає своє значення, поступаючись особистісно-ціннісній саморегуляції. Коли її роль стає мінімальною, тоді й завершується процес становлення обдарованої особистості. Можна припустити, що для пересічних людей, яким властива ціннісна гнучкість, ситуаційна регуляція є основним механізмом ціннісної детермінації особистісного розвитку.

Особистісно-ціннісна регуляція особистісного розвитку характерна для обдарованих людей, які регулюють власний розвиток, керуючись здебільшого стійкими внутрішніми ціннісними критеріями.

Дослідження детермінант становлення обдарованої особистості має бути спрямоване в першу чергу на виявлення ціннісних характеристик, які: 1) пов'язані з основними характеристиками розвитку обдарованості; 2) є спільними для обдарованих людей; 3) відрізняють обдарованих людей від решти.

При плануванні емпіричних досліджень доцільно паралельно вивчати обдарованих особистостей та осіб з ознаками обдарованості. Терміном «особи з ознаками обдарованості» можуть позначатися діти, учні й студенти з яскраво вираженими окремими, ізольованими показниками здібностей, креативності, мотивації тощо, які при цьому ще не проявилися у надвисокій результативності діяльності, або, якщо й проявилися, то лише один раз чи декілька разів. Важливо віднайти ціннісні детермінанти, завдяки яким особи з ознаками обдарованості змогли б стати повноцінними обдарованими особистостями. А це у свою чергу стає можливим завдяки ретроспективним дослідженням розвитку обдарованої особистості на тих чи інших вікових етапах, що спрямовані: 1) на реконструкцію тих психологічних механізмів, за допомогою яких відбулися перетворення окремих кількісних показників особистісних властивостей у нову якість – обдаровану особистість; 2) на застосування віднайдених механізмів до розвитку осіб з ознаками обдарованості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Генеза обдарованої особистості включає в себе два послідовних процеси: становлення і розвиток. Поняття «становлення» застосовується для опису того часового проміжку, на якому суб'єкт набуває всіх основних ознак обдарованості і постає як окремий психологічний тип – обдарована особистість. Типологічні ознаки обдарованої особистості: 1) найвищий рівень розвитку здібностей і, відповідно, найвищі (абсолютні чи у порівнянні з віковими нормами) досягнення у певній галузі діяльності; 2) ціннісне ставлення людини до власних здібностей як до основи особистісної ідентичності; 3) спрямованість на саморозвиток; 4) творча спрямованість особистості; 5) внутрішня (суб'єктно-ціннісна) саморегуляція. Розвиток обдарованої особистості розглядається у межах її типологічних ознак як їх кількісні, якісні та структурні зміни.

Становлення й розвиток обдарованої особистості відрізняються за характером детермінації. На етапі становлення значну роль відіграє зовнішня соціальна

детермінація. Розвиток обдарованої особистості є скорше саморозвитком, оскільки на цьому етапі переважає самодетермінація. Вибір цінностей як одиниці дослідження детермінант становлення і розвитку обдарованої особистості обумовлений їх здатністю поєднувати зовнішній і внутрішній світи. Цінності розглядаються і як зовнішні соціально-культурні утворення – соціальні цінності, і як внутрішні – особистісні цінності.

Операціоналізація детермінаційних впливів з допомогою поняття «цінності» переводить аналіз на рівень ціннісної регуляції – приведення стану однієї системи у відповідність до вимог іншої на основі ціннісних критеріїв. Таким чином, ціннісна детермінація розглядається як рух від ситуаційно-ціннісної регуляції на початкових

етапах становлення до суб'єктно-ціннісної регуляції на завершальних етапах становлення і дальшого розвитку обдарованої особистості.

При вивченні ціннісних детермінант становлення обдарованої особистості перспективними видаються такі напрями досліджень:

- 1) вивчення макросоціальних чинників:
 - соціального запиту на обдарованих людей;
 - престижу і статусу обдарованої особистості у суспільстві;
 - ціннісного портрету обдарованої особистості, який створюється ЗМІ, зокрема телебаченням;
 - стилю життя обдарованих людей;
- 2) вивчення мікросоціальних чинників:
 - впливу контактного оточення на розвиток обдарованої особистості (батьків, родичів, друзів, вчителів, інших осіб з позитивною, негативною, віртуальною референтністю);
 - окремих соціально-психологічних феноменів, що впливають на становлення обдарованої особистості у контактному соціальному середовищі (механізмів задоволення соціальних потреб, референтних стосунків, реципрокної взаємодії з контактним оточенням, асертивності, ціннісної єдності з групою і окремими особами, ціннісної конфліктності, соціальної фасилітації та інгібіції тощо);
- 3) вивчення внутрішніх особистісно-ціннісних чинників:
 - соціальних потреб, які стимулюють профіцитний чи компенсаторний розвиток задатків та їх інтеграцію у здібності;
 - відмінностей ціннісної сфери обдарованої і пересічної особистості і складання узагальненого ціннісного портрету обдарованої особистості;
 - визначення сензитивних періодів ціннісної детермінації розвитку окремих властивостей обдарованої особистості;
 - вивчення окремих показників ціннісної сфери обдарованої особистості: ціннісної когнітивної складності, внутрішньої ціннісної конфліктності тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
 2. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт / В.П.Зинченко. – М.: Языки славянских культур, 2010. – 592 с.
 3. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 511 с.
 4. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С.Костюк. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
 5. Леонтьев Д.А. Психология смысла: Природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – 2-е изд., испр. – М.: Смысл, 2003. – 486 с.
- 18**
6. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості: наукова монографія / С.Д. Максименко. – К.: ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
 7. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности / В.А. Моляко // Вопр. психол. – 1994. – №5. – С.86-95.
 8. Музика О.Л. Співвідношення здібностей та обдарованості: суб'єктно-ціннісний підхід / О.Л. Музика // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені

- Г.С. Костюка НАПН України. – К.: Вид-во «Фенікс», 2013. – Т.ХІІ. – Психологія творчості. – Випуск 17. – С.223-233.
9. Музика О.Л. Суб'єктно-ціннісна детермінація творчої обдарованості / О.Л. Музика // Вісник Житомирського педагогічного інституту. – 1998. – №1. – С. 53-57.
 10. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Гордон Олпорт. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
 11. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. Том 1 / Петровский А.В., Ярошевский М.Г. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 416 с.
 12. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
 13. Парадигмальні зміни основ загальної психології у синергетичному контексті: колективна монографія / За ред. М.-Л.А.Чепи. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 220 с.
 14. Психолого-педагогічні основи процесу самотворення особистості: монографія / За ред. Л.З.Сердюк. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 197 с.
 15. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі: колективна монографія / За ред. С.Д.Максименка. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 400 с.
 16. Психофізіологічні закономірності професійного самоздійснення особистості / За ред. О.М. Кокуна. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 297 с.
 17. Синергетика і творчість: монографія / За ред. В.Г.Кременя. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – 314 с.
 18. Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології / О.М. Ткаченко. – К.: Вища школа, 1979. – 200 с.

SPISOK VIKORISTANIH DZHEREL

1. Bandura A. Teoriya sotsialnogo naucheniya / Albert Bandura. – SPb.: Evraziya, 2000. – 320 s.
2. Zinchenko V.P. Soznanie i tvorcheskiy akt / V.P.Zinchenko. – M.: Yazyiki slavyanskih kultur, 2010. – 592 s.
3. Karpenko Z.S. Aksiolohichna psihologiya osobistosti / Z.S. Karpenko. – Ivano-Frankivsk: Lileya-NV, 2009. – 511 s.
4. Kostyuk G.S. Navchalno-vihovniy protses i psikhichniy rozvitok osobistosti / G.S.Kostyuk. – K.: Rad. shkola, 1989. – 608 s.
5. Leontev D.A. Psihologiya smysla: Priroda, stroenie i dinamika smyslovoy realnosti / D.A. Leontev. – 2-e izd., ispr. – M.: Smyisl, 2003. – 486 s.
6. Maksimenko S.D. Geneza zdlysnennya osobistosti: naukova monografiya / S.D. Maksimenko. – K.: TOV «KMM», 2006. – 240 s.
7. Molyako V.A. Problemy psihologii tvorchestva i razrabotka podhoda k izucheniyu odarennosti / V.A. Molyako // Vopr. psihol. – 1994. – №5. – S.86-95.
8. Muzika O.L. Splvldnoshennya zdlnostey ta obdarovanosti: sub'Ektno-tslnnlnsniy pldhd / O.L. Muzika // Aktualni problemi psihologiyi: Zblrnik naukovih prats Institutu psihologiyi imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukraini. – K.: Vid-vo «Feniks», 2013. – T.HII. – Psihologiya tvorchosti. – Vipusk 17. – S.223-233.

19

9. Muzika O.L. Sub'Ektno-tslnnlnsna deternlnatslya tvorchoyi obdarovanosti / O.L. Muzika // Visnik Zhitomirskogo pedagogichnogo Institutu. – 1998. – №1. – S. 53-57.
10. Olport G. Stanovlenie lichnosti: Izbrannyye trudyi / Gordon Olport. – M.: Smyisl, 2002. – 462 s.
11. Petrovskiy A.V., Yaroshevskiy M.G. Istoriya i teoriya psihologii. Tom 1 / Petrovskiy A.V., Yaroshevskiy M.G. – Rostov-na-Donu: Feniks, 1996. – 416 s.
12. Platonov K.K. Struktura i razvitie lichnosti / K.K. Platonov. – M.: Nauka, 1986. – 254 s.
13. Paradigmalni zmlni osnov zagalnoyi psihologiyi u sinergetichnomu kontekstl: kolektivna monografiya / Za red. M.-L.A.Chepi. – Kirovograd: Imeks-LTD, 2013. – 220 s.
14. Psihologo-pedagogichni osnovi protsesu samotvorennya osobistosti: monografiya / Za red. L.Z.Serdyuk. – K.: Pedagogichna dumka, 2015. – 197 s.

15. Psihologichni chinniki samodeterminatsiyi osobistosti v osvltnomu prostori: kolektivna monografiya / Za red. S.D.Maksimenka. – Kirovograd: Imeks-LTD, 2013. – 400 s.
16. Psihofiziolohichni zakonomlnosti profesynogo samozdlysnennya osobistosti / Za red. O.M. Kokuna. – K.: Pedagogichna dumka, 2015. – 297 s.
17. Sinergetika i tvorchist: monografiya / Za red. V.G.Kremenya. – K.: Institut obdarovanoYi ditini, 2014. – 314 s.
18. Tkachenko O.M. Printsipi i kategoriyi psihologiyi / O.M. Tkachenko. – K.: Vischa shkola, 1979. – 200 s.

Muzyka O. L. Talented personality's formation and development axiological determination. Factors, determining a talented person's development are analyzed in the article. The talented person's genesis involves two sequential processes: formation and development. The term "formation" is used to describe the time period, within which the person acquires all the main features of their talent and appears as a separate psychological type – a gifted personality. The talented person's typological features are: 1) the highest level of abilities, and therefore the highest (absolute or comparing to age norms) achievements in a particular field of activity; 2) person's axiological attitude towards their own abilities as a base for the personal identity; 3) focus on self-development; 4) person's creative orientation; 5) internal (subjective and axiological) self-regulation. The talented person's development is considered within their typological features as their quantitative, qualitative and structural changes.

The talented person's formation and development are different in nature determination. At the stage of formation the significant part is played by external social determination. The talented person's development is more like self-development, because within this period the self-determination prevails.

The choice of values as a unit of study, determinant of the talented person's formation and development is due to their ability to combine external and internal worlds. Values are considered as both external and socio-cultural components – social values, as well as internal ones – personal values. Moreover, personal values represent experience concerning the most important needs in the person's mind and that is why they are able to holistically reflect personality.

Determination impacts operationalization, using the term "value", transfers the analysis to the level of value regulation – bringing the state of one system in the line with another one's requirements in accordance with value criteria. Thus, value determination during the talented person's formation can be considered as a social regulation and during their development – as a personal and axiological regulation.

Key words: development, value regulation, a gifted person, personal values, abilities, giftedness, value analysis, personality development.

Музика Олександр Леонідович – кандидат психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології обдарованості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ

Alexander L. Muzyka - Professor, Head of the Psychology of Laboratory giftedness, The Institute of Psychology named by G.S. Kostyuk of The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv

О.Л. Музика

ЦІННІСНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізуються чинники, що детермінують розвиток обдарованої особистості. Генеза обдарованої особистості включає в себе два послідовних процеси: становлення і розвиток. Поняття «становлення» застосовується для опису того часового проміжку, на якому суб'єкт набуває всіх основних ознак обдарованості і постає як окремий психологічний тип – обдарована особистість. Типологічні ознаки обдарованої особистості: 1) найвищий рівень розвитку здібностей і, відповідно, найвищі (абсолютні чи у порівнянні з віковими нормами) досягнення у певній галузі діяльності; 2) ціннісне ставлення людини до власних здібностей як до основи особистісної ідентичності; 3) спрямованість на саморозвиток; 4) творча спрямованість особистості; 5) внутрішня (суб'єктно-ціннісна) саморегуляція. Розвиток обдарованої особистості розглядається у межах її типологічних ознак як їх кількісні, якісні та структурні зміни.

Становлення і розвиток обдарованої особистості відрізняються за характером детермінації. На етапі становлення значну роль відіграє зовнішня соціальна детермінація. Розвиток обдарованої особистості є скорше саморозвитком, оскільки на цьому етапі переважає самодетермінація.

Вибір цінностей як одиниці дослідження детермінант становлення і розвитку обдарованої особистості обумовлений їх здатністю поєднувати зовнішній і внутрішній світи. Цінності розглядаються і як зовнішні соціально-культурні утворення – соціальні цінності, і як внутрішні – особистісні цінності. Особливе поєднання особистісних цінностей – суб'єктні цінності, є репрезентацією у свідомості людини досвіду із задоволення головних потреб і тому здатні цілісно відображати особистість в процесі саморозвитку.

Операціоналізація детермінаційних впливів з допомогою поняття «цінності» переводить аналіз на рівень ціннісної регуляції – приведення стану однієї системи у відповідність до вимог іншої на основі ціннісних критеріїв. Таким чином, ціннісна детермінація розглядається як рух від ситуаційно-ціннісної регуляції на початкових етапах становлення до особистісно-ціннісної регуляції на завершальних етапах становлення і дальшого розвитку обдарованої особистості.